

Sömürgecilik Karşıtı Sûfi Direniş ve Başlıca Nitelikleri

Takyettin Karakaya

Dr., Araştırmacı

Bursa, Türkiye

takyettin.karakaya@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-2535-1715>

Öz: Tasavvuf tarihinin erken dönemlerinden itibaren sûfi müellifler tarafından kaleme alınan çeşitli eserlerde birbirinden farklı yüzlerce tasavvuf tarifinin yapıldığı görülür. Bu bağlamda zaman, zemin ve ilgili şahsın önceliklerine göre farklılık arz eden bu tariflerin en kuşatıcılarından birinin sahibi olan Amr b. Osman el-Mekkî tasavvufu “kulun her vakitte, o vakit içinde işlenmesi en uygun olan amelle meşgul olmasıdır” şeklinde tarif eder. Mekkî’den günümüze tasavvuf tarihinin seyri ve sûfîlerin faaliyetleri göz önüne alındığında onun ortaya koymuş olduğu anlayışın tasavvuf erbabı tarafından büyük oranda benimsendiğine şahit olunur. Bu itibarla sûfîler birlikte yaşadıkları halkların yüz yüze kaldıkları sıkıntılara kendi perspektiflerinden çözümler getirmeye çalışmış ve gerektiğinde bu çözümlerin hayata geçirilmesi noktasında aktif roller üstlenmişlerdir. Nitekim tıpkı Moğollar’ın İslam âlemini istilasına karşı savaşırken öldürülen Necmüddîn Kübrâ ve Mısır’a saldıran Fransızlar’a mukabele eden ordu içerisinde en ön saflarda yer alan Ebü’l-Hasan eş-Şâzelî gibi, Batı kaynaklı sömürgecilik hareketi karşısında dikkate değer direniş örnekleri veren tarikat mensuplarının faaliyetleri durumu bu minval üzere olduğunu göstermektedir. Bu makalede sömürgecilik karşıtı sûfi direnişin tarihinden ziyade temel nitelikleri üzerinde durulacak ve birbirine yakın dönemlerde, farklı coğrafyalarda bu harekete önderlik eden eren-mücâhidlerin faaliyetlerinin karakteristikleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Tarikatlar, Sûfi Direniş, Sömürgecilik, İşgal.

Geliş Tarihi | Received Date: 22.06.2022

Kabul Tarihi | Accepted Date: 27.10.2022

Araştırma Makalesi | Research Article

Atıf | Citation: Karakaya, Takyettin. “Sömürgecilik Karşıtı Sûfi Direniş ve Başlıca Nitelikleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/2 (Aralık 2022), 625-638. <https://doi.org/10.51447/uluifd.1134601>

Anti-colonial Şūfî Resistance and Its Main Characteristics

Abstract: Hundreds of different Tasawwuf descriptions have been made in various works written by Sufi authors since the early periods of Sufi history. In this context, the owner of one of the most comprehensive of these descriptions, ‘Amr b. ‘Uthmān al-Makkī defines Şūfism as “The servant is always busy with the most appropriate deed to be done at that time”. Considering the course of the history of Tasawwuf from al-Makkī to the present and the activities of the Sufis, it is witnessed that the understanding he put forward was largely adopted by the Sufi connoisseurs. In this respect, the Sufis tried to find solutions to the problems faced by the peoples they lived with from their own perspectives and took active roles in the implementation of these solutions when necessary. As a matter of fact, just like Najm al-Dīn Kubrā, who was killed while fighting against the invasion of the Islamic world by the Mongols, and Abū l-Ḥasan al-Shādhilī, who was at the forefront of the army that responded to the French attacking Egypt, the activities of the members of the ṭarīqas, who gave remarkable examples of resistance against the Western-based colonial movement, show that the situation is about this way. In this article, the main characteristics of the anti-colonial Sufi resistance will be emphasized rather than its history, and the characteristics of the activities of the eren-mujāhids who led this movement in different geographies in close periods will be tried to be determined.

Keywords: Tasawwuf, Ṭarīqas, Sufi Resistance, Colonialism, Occupation.

[You may find an extended abstract of this article after the bibliography.]

Giriş

Bir devletin kendi sınırları dışında kalan genelde deniz aşırı toprakları, askerî müdahale başta olmak üzere çeşitli yollarla ele geçirmesi ve oralarda hâkimiyet kurup yerli toplumlar üzerinde siyasî, iktisadî ve kültürel alanlarda üstünlük sağlayarak bunların her türlü imkânlarını kendi menfaati için yağmalamasına sömürgecilik denir.¹ Tarihi çok eskilere giden sömürgeciliğin en acımasız ve vahşi olanına insanlık Batı’da gerçekleşen sanayi devriminden sonra şahitlik etmiştir. Dinî duyguları zayıflamış Batılı insanı sonu gelmez arzularını tatmin etmek amacıyla daha fazla tüke-time, bunun için de aynı oranda üretime ihtiyaç duymuştur. Batı’nın bu hedefini gerçekleştirebilmesi yeni kaynak alanlarının teminine bağlıydı. Bu uğurda dünyanın farklı coğrafyalarında milyonlarca yerli halkı katleden sömürgeci güçlerin verdiği zarar yalnızca öldürmekle sınırlı kalmamış, yapılanlar birçok alanda sonraki nesilleri de etkilemiş ve halen de etkilemeye devam etmektedir.

Sömürgecilerin gasp ettikleri bölgelerdeki halkları insan dahi kabul etmediklerini kanıtlayan pek çok delil mevcuttur. Nitekim sömürge yönetimlerinin göz diktikleri toprakları egemenlikleri altına aldıktan sonra asıl vatanlarından getirip buralara

¹ Ahmet Kavas, “Sömürgecilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/394.

yerleştirdikleri insanların kendi toplumlarındaki suçlular, asiler ve alt tabakadan gelen gruplardan oluşması² onların yerli halka hangi gözle baktıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Cezâyir’de Emîr Abdülkâdir’in önderliğinde yürütülen mücadele sırasında Fransız General Bugeaud’un askerlerine tecavüz, yağma vb. izni vermiş olması ise bu bakışın bir başka tezahürüdür.³

Diğer taraftan sömürünün daimî ve zorluklarla karşılaşmadan sürdürülebilmesi için ele geçirilen yerlerde yaşayanların sömürgecilerle ortak idealleri benimsemeleri yani onların dinsel inançlarını da kabul etmeleri gerekmektedir. Bu uğurda en büyük destek kilise tarafından sağlanmış ve yerel dinlere mensup milyonlarca insan Hıristiyanlaştırılırken Müslümanların yaşadıkları bölgelerde İslami inançların erozyona uğratılması doğrudan doğruya çabalar yoğunlaştırılmıştır. Batılının inancına göre bu yapılan zorla Hıristiyanlaştırmak değil ‘uygarlaştırmak’ demektir. Zira onların gözünde ne kadar ileri düzeyde bulunsalar da başka dinlere mensup olanlar değil, ancak Hıristiyanlar uygar olabilirlerdi.⁴

1. Sömürgecilik Karşıtı Direnişin Başlıca Temsilcileri

Önceleri sömürgecilik şeklinde başlayıp 19. asrın ikinci yarısından itibaren emperyalizme dönüşen ve günümüzde daha rafine bir biçimde sürdürülmekte olan Hıristiyan-Batı kaynaklı talan ve katliam hareketine⁵ karşı, meselenin ciddiyetinin ve ulaşacağı boyutların farkına varıp organize direnişi başlatan sûfi grupların ortaya koydukları bütün faaliyetler, Amr b. Osman el-Mekkî (ö. 297/910) tarafından yapılan tasavvuf tarifinin⁶ meselenin künhüne vâkıf sûfiler tarafından hayata geçirilmesinden ibarettir. Bu doğrudan doğruya yürütülen çalışmalarda aktif rol alan tarikat yapılanmalarını şu şekilde toparlamak mümkündür:

a. Hindistan’da Nakşibendiyye. Nakşibendîliğe intisap etmekle beraber Kâdirîlik, Çiştîlik ve Sühreverîlik gibi tarikatlarla da ilgisi bulunan Şâh Veliyyullah Dihlevî’nin (ö. 1176/1762) öğrencilerinden Şâh Abdülaziz (ö. 1824) tarafından 1803 yılında Hindistan’da İngiliz sömürgeciliğine karşı bir isyan hareketi başlatılmıştır.⁷

b. Kafkaslar’da Nakşibendiyye ve Kâdiriyye. Kafkasya’da Ruslara karşı verdiği mücadele ile tanınan ve Nakşîliğe mensup olan Şeyh Şâmil (ö. 1871) genelde Müri-

² Marc Ferro, *Sömürgecilik Tarihi: Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine 13. Yüzyıl-20. Yüzyıl*, çev. Muna Cedden (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002), 36.

³ Ferro, *Sömürgecilik Tarihi*, 142.

⁴ Ferro, *Sömürgecilik Tarihi*, 36.

⁵ Ferro, *Sömürgecilik Tarihi*, 14.

⁶ “Tasavvuf, kulun her vakitte, o vakit içinde işlenmesi en uygun olan amelle meşgul olmasıdır.” Abdülkerîm Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), 451.

⁷ Aziz Ahmed, *Hindistan’da İslam Kültürü Çalışmaları*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 281-302.

dizm olarak tanınan ve kendisinden önce İmam Mansûr (ö. 1794) tarafından başlatılan hareketin⁸ sembol ismidir. Alanın uzmanlarına göre Rusya'nın Kafkaslar'da yaptıkları Batı'nın diğer coğrafyalarda yaptıklarının izdüşümü, hatta devamı niteliğindedir.⁹ Rus işgaline karşı Orta Asya'da da sûfilerce bazı direniş gayretleri gözlemlenmişse de bunların Şâmil'inkine kıyasla oldukça cılız kaldıkları bilinmektedir.¹⁰ Kafkaslar'da Nakşîlerle birlikte hareket eden bir başka tarikat ise Kâdirîlik'tir.¹¹

c. Kuzey Nijerya'da Kâdiriyye. Osman b. Fûdî'nin (ö. 1817) önceleri yerel Gobir devletine yönelik başlattığı mücadele daha sonra kurduğu Sokoto Halifeliği tarafından emperyalist güçlere karşı devam ettirilmiştir.¹²

d. Cezayir ve Libya'da İdrisiyye. Darkavî, Kâdirî, Şâzelî ve Ticânî tarikatlarından icazetli olup İdrisiyye'ye mensubiyeti ile öne çıkan Muhammed Senûsî (ö. 1859) liderliğindeki cihad başlangıçta Cezayir'de Fransızlara, daha sonra ise Libya'da İtalyanlara karşı gerçekleştirilmiştir.¹³

e. Senegal ve Mali'de Ticâniyye. Günümüzde Nijerya'nın sınırları içerisinde yer alan coğrafyada direniş faaliyetlerini yürüten el-Hâcc Ömer Tall (ö. 1864) Ticânî tarikatına mensuptu. Aynı zamanda Tekrûr Devleti'nin kurucusu olan el-Hâcc Ömer önceleri Senegal'de Fransız sömürgeciliğine karşı savaşmış, ardından bugünkü Mali topraklarına geçerek 1852-1864 yılları arasında buradaki putperest kralıkları İslamlaştırma mücadelesi vermiştir.¹⁴

f. Cezâyir'de Kâdiriyye. Başka bazı tarikatlardan icazetli olmakla birlikte esasen bir Kâdirî şeyhi olan Emîr Abdülkâdir (ö. 1883) 1830-1848 yılları arasında Cezayir'de Fransızlar'a karşı verilen mücadelenin liderliğini yapmıştır. Emîr Abdülkâdir'den sonra bu coğrafyada sömürgeci güçlere karşı gerçekleştirilen faaliyetlerden bir diğeri ise Rahmâniyye tarikatı mensuplarınca yürütülmüştür (1871).¹⁵

⁸ Ali Arslan, "Osmanlı Belgelerine Göre İmam Mansûr", *Kafkasya'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri Bakü-Azerbaycan, 9-11 Aralık 1998*, ed. Halil Bal ve Rafiq Aliyev (İstanbul: Yıldız Matbaacılık ve Yayıncılık, 2000), 161-169.

⁹ Ferro, *Sömürgecilik Tarihi*, 33.

¹⁰ Michael Kemper, "The North Caucasian Khâlidiyya and "Muridism": Historiographical Problems", *Journal of the History of Sufism* 5 (2007), 153.

¹¹ Hamid Algar, *Nakşibendîlik*, çev. A. Cüneyd Köksal vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007), 50.

¹² B. G. Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sûfi Direniş*, çev. Fatih Tatlıhoğlu (İstanbul: İnsan Yayınları, 1988), 25-54; Kadir Özköse, *Sûfi Davetten Devlete: Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği* (İstanbul: Gaye Kitabevi, 2004).

¹³ Kadir Özköse, *Muhammed Senûsî: Hayatı, Eserleri, Hareketi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000); Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sûfi Direniş*, 131-164.

¹⁴ Bu hareket hakkında bk. Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sûfi Direniş*, 91-129 ve Cemil M. Ebü'n-Nasr, *Modern Dünyada Sûfi Tecrübe: Ticâniyye Tarikatı Örneği*, çev. Kadir Özköse (Konya: Ensar Yayıncılık, 2008).

¹⁵ Davut Dursun, "Cezayir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993),

g. Sudan'da Semmâniyye. Halvetiyye'nin Semmâniyye koluna bağılı bir muta-savvıf olan Muhammed Ahmed el-Mehdî (ö. 1885) önceleri Sudan'a hâkim olan dönemin Mısır idaresine, daha sonra da Mısır'ı da kontrolü altına alan İngiliz sömürge-cilerine karşı cihad ilan etmiştir.¹⁶

Yukarıda zikredilenler gibi sömürgeci güçlerle bizzat silahlı mücadeleye girmekle birlikte bu kapsamda başta müntesipleri olmak üzere bütün Müslümanları yaklaştıran tehlike hususunda bilinçlendirme vazifesini hakkıyla icra eden ve gerekli desteğı sağlayan en önemli isim Mevlânâ Halid-i Bağdâdî'dir (ö. 1827). Bağdâdî'nin bu bağlamda doğrudan Şeyh Şâmil ve Emîr Abdülkâdir el-Cezâirî üzerinde etkili olduğı bilinmektedir. Bunun yanında o yetiştirip değışik bölgelere gönderdiği halife-leri sayesinde İslam dünyasının farklı noktalarında fikirleriyle etkili olmuştur. Hâlid-i Bağdâdî'nin, Nakşibendiyye tarikatına has uygulamalardan olan rabıtayı sömürge-cilik karşıtı faaliyetleri harekete geçirmek için kullandığı kabul edilmektedir.¹⁷ Bu doğrultuda bilhassa Kafkasya'daki cihadın onun direktifleriyle ilerlediğı bilinmekte-dir.¹⁸

Mevlânâ Hâlid'in şeyhi Şâh Gulam Ali ise, İngilizlerin Hindistan'ı işgali sonrasın-da, Müslümanların İngilizlerin hizmetinde çalışabilecekleri doğrultusunda veri-len fetvaya karşı çıkmıştır. Onun İngiliz işgaline karşı duruşunun göstergelerinden bir diğeri ise sömürgeci İngilizlerin atadığı Delhi genel valisinin onun da bulunduğı bir ortama girişinde herkes ayağı kalkıp valiyi karşılarken onun protesto mahiyetinde ayağı kalkmamış olmasıdır.¹⁹

2. Sömürgecilik Karşıtı Tasavvufî Hareketlerin Ortak Özellikleri

Bu aşamada meselenin tarihsel ayrıntılarına ve seyir sürecine değinilmeden sö-mürgeci Batılı devletler karşısında birbirinden farklı coğrafyalarda aktif direniş ser-gileyen çeşitli grupların ortak yanları tespit edilmeye çalışılacaktır. Buna göre bu ha-reketler,

A. Düzensiz kalabalıklar hâlinde değıl organize yapılar şeklinde ortaya çıkmış-lardı. Her ne kadar 'hareket' kelimesi ile kendilerinden bahsedilmekteyse de iki asrı aşkın bir süre önce tarih sahnesine çıkmaya başlayan ve sömürgecilik karşıtı müca-deleleriyle isimlerini duyuran bu grupların büyük bir bölümü düzensiz kalabalıklar değıl birer devlet yapılanması şeklinde organize olmuşlardı. Bu oluşumlarda tarika-tın lideri aynı zamanda devletin başındaki kişi idi.

7/490.

¹⁶ Esad el-Hatîb, *Sûfiler ve Aksiyon*, çev. H. İbrahim Kaçar vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 137-138; Mustafa Öz, "Muhammed Ahmed el-Mehdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Ya-yınları, 2020), 30/494-497.

¹⁷ Algar, *Nakşibendîlik*, 415.

¹⁸ Algar, *Nakşibendîlik*, 87.

¹⁹ Arthur Buehler, "Mawlânâ Khâlid and Shâh Ghulâm Ali", *Journal of the History of Sufism* 5 (2007), 206.

B. Hilafeti merkeze alan bir anlayışı benimsemişlerdi. Başlangıçta bu gruplar birer dinî yapılanma şeklinde teşkilatlanmış olsalar da kalkıştıkları hareketin siyasi ve kuşatıcı bir liderlik olmadan kesin sonuç elde edemeyeceğini bildiklerinden o dönemde İslam dünyasının en güçlü devleti konumunda bulunan ve aynı zamanda hilafet makamını temsil eden Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askerî liderliğinde bu işin gerçekleştirilebileceğine inanmaktaydılar. Hâlid-i Bağdâdî,²⁰ Şeyh Şâmil²¹ gibi isimlerin beyanları ve yürüttükleri faaliyetler bu kanaatin somut kanıtlarıdır. Bu tercih aslında onların yalnızca müstakil ve yerel gayelerle değil bütün İslam dünyasının kurtuluşu için gayret ettiklerini ortaya koymaktadır. Nitekim sömürgecilik tarihi hakkındaki çalışmasında Marc Ferro, Emîr Abdülkâdir'in önderliğinde yürütülen cihadın yalnızca bir vatan savunması olarak alınmaması gerektiğini özellikle vurgulamaktadır.²² Bununla birlikte o dönemde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılı durum dolayısıyla uzak diyarlardaki cihada gerekli desteği sağlayamaması nedeniyle, burada ele alınan yapılanmalardan bazılarının liderleri bir dönem Osmanlı'ya mesafeli durmuşlardır. Bunlardan biri olan Muhammed Senûsî'nin İstanbul'daki halifeyi mutlak lider olarak görmemekle birlikte yine de bu makama hayatı boyunca sadık kaldığı bilinmektedir.²³ İslam dünyasında tarikatların düzenli örgütlenmiş yapılar şeklinde gerçekleştirdikleri faaliyetler ve bunların bilhassa hilafet kurumuna olan sadakatleri oldukça erken dönemlerde sömürgeci güçler tarafından teşhis edilmiş ve karşı atağa geçilmiştir. Bu kapsamda Fransız hükümetinin kurmuş olduğu özel bir teşkilatın temel amacı tarikatları Osmanlı siyasetinden koparıp kendi çıkarlarına hizmet eden yapılar hâline dönüştürmek için gerekli çalışmaları yapmaktı.²⁴

C. Dinî alanda topyekûn bir ıslahatın gerekliliğine inanmışlardı. Bu ifade ile bahis konusu hareket liderlerinin özelde tasavvufi düşünceyi genelde ise geleneksel İslam yorumunu içinde buldukları zamanın şartlarına ve ihtiyaçlara göre yeniden

²⁰ Esad Sahib, *Buğyetü'l-vâcîd fî mektûbâtı hazreti Mevlânâ Hâlid* (Dimeşk: Matbaatu't-Terakkî, 1334), 79.

²¹ Şeyh Şâmil'in esaret yıllarında yakınlarına yapmış olduğu vasiyette şu ifadeler yer almaktadır: "Kafkasya Hilâfet'indir. Moskoflar'dan kurtarır kurtarmaz mülkü sahibine teslim ediniz. Siz de memâlik-i şâhânenin başka taraflarında nasibi arayınız. Kafkasya'da kalırsanız belki içinden veya evlâdınızdan biri şeytana uyarak Halife-i İslam'ı gücendirir veya şüpheye düşürecek bir harekette bulunur", bk. Cafer Barlas, *Dünü Bugünü ile Kafkasya'da Özgürlük Mücadelesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 258.

²² Ferro, *Sömürgecilik Tarihi*, 24, 27-28.

²³ Özköse, *Muhammed Senûsî*, 42-43.

²⁴ İhsan Süreyya Sırma, "Quelques documents inedits sur le Rôle des confreries tarîqat dans la politique panislamique du Sultan Abdulhamid II.", *Atatürk Üniversitesi İslamî İlimler Dergisi* 3 (Haziran 1979), 288. Sömürge yapılması planlanan topraklardaki direnişe engel olmak için oldukça organize davranan istilacı güçler kendilerine mukavemet eden tarikatlar, bunların inanç yapıları ve müntesiplerinin temel niteliklerini ortaya koymayı amaçlayan bilimsel yayınlara destek vermişlerdir. Bu konuyu ele alan bibliyografik bir çalışma için bk. Jean-Louis Triaud, "Batı Afrika'da Tarikat Konusu, Tarihî ve Bibliyografik Bir İnceleme", *İslam Dünyasında Tarikatlar (Gelişmeleri ve Aktüel Durumları)*, haz. Alexandre Popovic – Gilles Veinstein, çev. Osman Türer (Ankara: Sûf Yayınları, 2004), 517-540.

değerlendirme arzuları ve bu doğrultudaki çabaları kastedilmektedir. Söz konusu hareketlerin liderleri tarafından benimsenen bu tavır aslında o dönemde bütün İslam dünyasına hâkim olan anlayışın tasavvufi alandaki yansıması olarak değerlendirilmelidir. İslahat noktasında fikir birliği olmakla birlikte bunun nasıl olması gerektiği hususunda birbirinden farklı tercihlerin sergilendiği görülmektedir. Örneğin Şâh Veliyyullah Dihlevî, İbnü'l-Arabî ile İmam-ı Rabbânî'nin görüşlerinin uzlaştırılması yanında içtihadın önemini yeniden vurgulanması esasına dayalı bir yaklaşımı benimserken,²⁵ Muhammed Senûsî Vehhâbiliğin müspet ya da menfi manadaki tesiriyle orta yolu bulma gayretini ortaya koymakta,²⁶ Emîr Abdülkâdir ise Ekberî ekolden yana bir tavır sergilemekteydi.²⁷ Bu dönemde Nijerya'da Osman b. Fûdî (ö. 1817) tasavvuf fıkıh ilişkisine vurgu yapmakta, fıkha uygun bir tasavvuf anlayışının esas olduğunu beyan etmekteydi.²⁸ Burada bahsi geçen sûfîlerin ıslahatçılıklarıyla kastedilen hususun aynı dönemde ortaya çıkan ve ilerleyen zamanda etkisini artıran Müslüman modernistlerin yaklaşımlarından birçok noktada ayrıştığını hatırlatmakta fayda vardır.²⁹

D. Sömürünün kaynağı olan Batı dünyasına karşı tavır almışlardı. İslam'ın ortaya çıkışından itibaren en büyük muhalefeti Batı'dan yani Hıristiyan dünyasından gördüğü malumdur. Hıristiyanlar bu muhalefetlerine Haçlı seferlerinde olduğu gibi kutsal bir nitelik kazandırmaya çalışmışlar ve bunu sömürgecilik evresinde de büyük çaplı katliamlara dönüştürmek suretiyle sürdürmüşlerdir. Sömürgecilik ve ardından gelen emperyalizm evresinde aynı zamanda ekonomik saiklerin zorlamasıyla Batı bu senaryoyu yeniden ve çok daha kapsamlı bir şekilde sahneye koymuştur. İslam dünyasındaki en etkili organize yapılar olan tarikatların ve bunların başında bulunan liderlerin bu duruma kayıtsız kalmaları beklenemezdi. Nitekim öyle de olmuş ve söz konusu dönemde İslam dünyasının karşı karşıya kaldığı bu en büyük tehlikenin baş aktörü olarak Batı, sûfî direnişçilerin hedefi haline gelmiştir.

E. Direniş hareketlerinin hemen tamamının liderleri entelektüel anlamda donanımlı, dirâyetli ve firâset sahibi şahıslardı. Söz konusu dönemde ortaya çıkan grupların büyük bölümünün liderlerinin gerek dinî gerekse diğer bazı modern ilimlere dair sağlam bir eğitim aldıkları görülmektedir. Hâlid-i Bağdâdî, Şeyh Muhammed

²⁵ Ahmed, *Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları*, 283, 286.

²⁶ Martin, *Sömürgecilğe Karşı Afrika'da Sûfî Direniş*, 135. Senûsî'nin yaklaşım tarzı her iki taraf tarafından tam olarak anlaşılmadığından Vehhâbîler de Vehhâbîlik muhâlifleri de aynı oranda kendisine ve hareketine şüpheliye yaklaşmışlardır, bk. Özköse, *Muhammed Senûsî*, 181.

²⁷ Ramazan Muslu, *Emîr Abdülkâdir el-Cezâirî: Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 127 vd.

²⁸ Özköse, *Sûfî Davetten Devlete*, 151-153.

²⁹ Modernistlerin ıslahatçı sûfîlerden tamamen farklı görüş beyan ettikleri bazı hususlar hakkında bk. Mazharuddîn Sıddıkî, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, çev. Murat Fırat - Göksel Korkmaz (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990), 178, 183.

Senûsî ve Emîr Abdülkâdir el-Cezâirî bu noktada ilginç örnekler olarak takdim edilebilirler.³⁰

F. Şeriatin esas kılınması hususuna vurgu yapmışlardı. Yukarıda haklarında bilgi verilen bütün yapılanmalarda şeriat vurgusu güçlü olmakla birlikte bu durum bilhassa Hâlid-i Bağdâdî'nin öncülük ettiği akımda ve temasta bulunduğu gruplarda çok daha belirgindir. Bu gerçekten hareketle Algar şöyle demektedir: “Mevlana Hâlid'in, Nakşîliğin geleneksel şeriat vurgusundan ve İslam dünyasının 19. yüzyıl başlarında içinde bulunduğu tehlikeli kavşağın farkına varmasından kaynaklanan açık bir sosyopolitik misyon anlayışı vardır.”³¹ Benzer şekilde Osman b. Fûdî de tıpkı diğer İslami disiplinler gibi tasavvufun da Kur'ân ve sünnetle kayıtlı olduğu kanaatindeydi.³² Söz konusu liderlerin hemen tamamı yalnızca ferdî planda değil devlet düzeyinde de şeri sınırlara riayetinin esas olması gerektiği noktasında ısrarcı olmuşlardır.

G. Bireysel ve yerel değil topyekûn kurtuluşu gaye edinmişlerdi. Bu durum yalnızca uhrevi alanla ilgili olarak değil aynı zamanda dünyevi meseleler için de esas kabul edilmiştir.³³ Dolayısıyla dünyevi planda kurtuluşun gerçekleşmesi hilafetin kurtuluşu, hilafetin kurtuluşu ise bütün Müslümanların kurtuluşu olarak algılanıyordu. Bununla birlikte söz konusu şahsiyetlerin büyük bölümü farklı etnik kökenlerden gelmekte ve aynı zamanda siyasi ve askerî alanda kendilerine tabi olanlara liderlik etmekteydiler. Şeyh Şâmil ve Emîr Abdülkâdir'de bu durum açık iken³⁴ Muhammed Senûsî'de gizli (daha sonra onun neslinden gelenler Libya'nın idaresini ele almışlardır) Hâlid-i Bağdâdî'de ise bir iftira şeklinde tezahür etmiştir.³⁵ Bu özellik, aynı dönemde seslerini duyurmaya başlayan modernistlerin ve bunların tesirinde kalan başka bazı çevrelerin tasavvufun yalnızca bireysel kurtuluşa önem verdiği doğrultusundaki iddialarını boşa çıkarmaktadır.³⁶

H. Düşmanla mücadelede başarısız olunması durumunda sömürgecilere boyun

³⁰ Hâlid-i Bağdâdî'nin bu yönü hakkında bk. Butrus Abû-Manneh, “Hâlidîliğin Yükselişine ve Gelişmesine Yeni Bir Bakış”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Süfler*, haz. A. Yaşar Ocak (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), 269. Muhammed es-Senûsî için bk. Martin, *Sömürgecilğe Karşı Afarika'da Süflî Direniş*, 145.

³¹ Algar, *Nakşibendilik*, 79.

³² Özköse, *Süflî Davetten Devlete*, 153.

³³ “Şeyh Hâlid'in öğretileri bireysel kurtuluşun yolunu değil, cemaatin bir bütün olarak kurtuluşunu amaçlamaktadır.” Abû-Manneh, “Hâlidîliğin Yükselişine ve Gelişmesine Yeni Bir Bakış”, 281.

³⁴ Şeyh Şâmil 1845 tarihinden sonra kaleme aldığı mektuplarında önce ‘el-İmam Şâmil’, daha sonra da ‘Emîrî'l-mü'minîn' ünvanlarını kullanmıştır, bk. Fikret Efe, *Şeyh Şâmil'in 100 Mektubu* (İstanbul: Şule Yayınları, 2002), 26.

³⁵ 1820 yılında Süleymaniye'ye giderek baban aşireti reisini ziyaret eden Britanya konsolosu Cladius Rich'in de iddia ettiği gibi o hem dünyevî hem de rûhânî lider olarak ülkenin başına geçmeye çalışmakla suçlanmıştır, bk. Abû-Manneh, “Hâlidîliğin Yükselişine ve Gelişmesine Yeni Bir Bakış”, 281.

³⁶ Söz konusu iddia için bk. Sıddıkî, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, 29.

eğmek yerine başka İslam topraklarına ‘Hicret’i ilke olarak benimsemişlerdi. Bu hususta bilhassa Osman b. Fûdî³⁷ ile Muhammed Senûsî’nin³⁸ yaklaşımları bilhassa dik-kate değerlidir.

Yukarıda genel olarak faaliyetlerinden söz edilenler arasında Nakşibendiyye ve Kâdiriyye gibi geleneksel tarikatlar bulunmakla beraber bunların temsilcileri olan isimler geleneksel tasavvuf anlayışını yeni bir yoruma tabi tutan ve genel olarak ‘Neo-Sûfî’ tarikatlar şeklinde nitelenen yapılanmalardır.³⁹ Burada sıralanan maddelerin ayrıntılarından da anlaşıldığı üzere bunların tamamı birbiriyle bağlantılı olan, adeta birinin gerçekleşmesi diğerinin varlığını zorunlu kılan özelliklerdir. Dolayısıyla tek cümleyle söylemek gerekirse, İslam’ın tasavvuf yorumunu esas alarak hayatlarına yön veren direnişçi sûfîlerin yegâne gayesi İslam Ümmeti’nin kurtuluşu idi.

Sonuç

18. asrın ikinci yarısından itibaren İslam dünyası büyük bir problemle karşı karşıya gelmiştir. Bu sorun, başından beri İslam’a karşı düşmanca bir tutum sergilemiş olan Batı’nın Haçlı zihniyetinin sömürgecilik kisvesine bürünmüş yeni bir formla İslam dünyasını bütünüyle etkisizleştirme emelinin tezahürü olarak özetlenebilir. Bu tehlike oldukça erken bir dönemde başta sûfîler olmak üzere çeşitli çevrelerce teşhis edilmiş ve gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Dönemin tasavvuf önderleri sömürgeci güçlerin söz konusu arzularını hayata geçirmelerine engel olmak maksadıyla gerekli her faaliyete başvurmuş ve bu faaliyetlerini Batı’nın hedefine ulaşmada en büyük engel olarak gördüğü hilafet makamını yani Osmanlı İmparatorluğu’nu merkeze almak suretiyle yürütmüşlerdir. Sûfî direnişin temsilcileri zaman zaman bazı mevzii başarılar göstermişlerse de neticede İlahî takdire boyun eğmişlerdir. Bunun sonucunda bir zamanlar İslam’ın hâkimiyetinde olan toprakların tamamına yakın istila edilmiş ve süreç içerisinde ilgili coğrafyalarda akıllara durgunluk verecek bir kültürel dönüşüm gerçekleştirilmiştir. Günümüz dünyasında Afganistan’da, Filistin’de, Irak’ta ve daha birçok Müslüman diyarında yaşanmakta olanlar Batı’nın İslam karşısındaki değişmez tavrının modern versiyonu olarak değerlendirilmelidir.

İslam dünyasının bugün içinde bulunduğu durumu yüzlerce yıl öncesinden, hem siyasi gidişattan hem de firâsetleri sayesinde görebilen Emîr Abdülkâdir el-Cezâirî gibi tasavvuf önderlerinin bütün gayeleri neticeyi değiştirmeye matuftu. Fakat bu gerçekleşmediği gibi kurtarmaya çalıştıkları halkların torunlarının bugün gelinen noktada onların gayelerini anlamak bir yana kendilerini düşmanın dezenfarmasyonunun tesirine terk etmiş bir hâlde tasavvufu her durumda tepkisizlik, sûfîleri ise

³⁷ Özköse, *Sûfî Dâvetten Devlete*, 236 vd.

³⁸ Özköse, *Muhammed Senûsî*, 195-196.

³⁹ Neo-sufi hareketler ve özellikleri hakkında bk. R. S. O’Fahey - Bernd Radtke, “Neo-Sufism Reconsidered”, *Der Islam*, 70 (1993), 52-87; Bernd Radtke, “Kritik am Neo-Sufismus”, *Islamic Mysticism Contested: Thirteen Centuries of Controversies and Polemics*, ed. Frederick de Jong - Bernd Radtke (Leiden: Brill, 1999), 162-173.

yaşanmakta olan hayatın gerçeklerinden bîhaber insanlar olarak görmeye devam etmektedirler. Bu durum sömürgecilerin aslında büyük oranda gayelerine ulaştıklarının göstergelerinden biri olarak kabul edilmelidir.

Kaynakça

- Abû-Manneh, Butrus. “Hâlidîliğin Yükselişine ve Gelişmesine Yeni Bir Bakış”. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sûfiler*. haz. A. Yaşar Ocak. 267-301. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005.
- Algar, Hamid. *Nakşibendîlik*. çev. A. Cüneyd Köksal vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
- Arslan, Ali. “Osmanlı Belgelerine Göre İmam Mansûr”. *Kafkasya’da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri Bakü-Azerbaycan, 9-11 Aralık 1998*. ed. Rafiq Aliyev - Halil Bal. 161-169. İstanbul: Yıldız Matbaacılık ve Yayıncılık, 2000.
- Ahmed, Aziz. *Hindistan’da İslam Kültürü Çalışmaları*. çev. Latif Boyacı. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Barlas, Cafer. *Dünü ve Bugünü ile Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Buehler, Arthur. “Mawlânâ Khâlid and Shâh Ghulâm Ali”. *Journal of the History of Sufism* 5 (2007), 199-213.
- Dursun, Davut. “Cezayir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/489-494. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ebü’n-Nasr, Cemil M. *Modern Dünyada Sûfi Tecrübe, Ticânîyye Tarikatı Örneği*. çev. Kadir Özköse. Konya: Ensar Yayıncılık, 2008.
- Efe, Fikret. *Şeyh Şâmil’in 100 Mektubu*. İstanbul: Şule Yayınları, 2002.
- Esad el-Hatîb. *Sûfiler ve Aksiyon*. çev. H. İbrahim Kaçar vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Ferro, Marc. *Sömürgecilik Tarihi: Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine 13. Yüzyıl-20. Yüzyıl*. çev. Muna Cedden. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002.
- Kavas, Ahmet. “Sömürgecilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/394-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kemper, Michael. “The North Caucasian Khâliidiyya and “Muridism”: Historiographical Problems”. *Journal of the History of Sufism* 5 (2007), 151-167.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm. *Kuşeyrî Risâlesi*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991.
- Martin, B.G. *Sömürgeciliğe Karşı Afrika’da Sûfi Direniş*. çev. Fatih Tatlıhoğlu. İstanbul: İnsan Yayınları, 1988.
- Muslu, Ramazan. *Emîr Abdülkâdir el-Cezâirî: Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- O’Fahey, R. S. - Radtke, Bernd. “Neo-Sufism Reconsidered”, *Der Islam* 70 (1993), 52-87.

- Öz, Mustafa. “Muhammed Ahmed el-Mehdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/494-497. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özköse, Kadir. *Muhammed Senûsî: Hayatı, Eserleri, Hareketi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Özköse, Kadir. *Sûfi Davetten Devlete: Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Radtke, Bernd. “Kritik am Neo-Sufismus”, *Islamic Mysticism Contested: Thirteen Centuries of Controversies and Polemics*. ed. Frederick de Jong - Bernd Radtke. 162-173. Leiden: Brill, 1999.
- Sahib, Esad. *Buğyetü'l-vâcid fî mektûbâtı hazreti Mevlânâ Hâlid*. Dimeşk: Matbaatu't-Terrakkî, 1334.
- Sıddıkî, Mazharuddîn. *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*. çev. Murat Fırat - Göksel Korkmaz. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.
- Sırma, İhsan Süreyya. “Quelques documents inedits sur le Rôle des confreries tarîqat dans la politique panislamique du Sultan Abdulhamid II.”. *Atatürk Üniversitesi İslamî İlimler Dergisi* 3 (Haziran 1979), 283-293.
- Triaud, Jean-Louis. “Batı Afrika’da Tarikat Konusu, Tarihî ve Bibliyografik Bir İnceleme”. *İslam Dünyasında Tarikatlar (Gelişmeleri ve Aktüel Durumları)*. haz. Alexandre Popovic - Gilles Veinstein. çev. Osman Türer. 517-40. Ankara: Sûf Yayınları, 2004.

Anti-colonial Şûfî Resistance and Its Main Characteristics

Extended Summary

After the industrial revolution in the West, humanity witnessed the most brutal and brutal form of colonialism, which dates back to ancient times. Western people, whose religious feelings were weakened, needed more consumption in order to satisfy their endless desires, and the same amount of production for this. The West's realization of this goal depended on the supply of new resource areas. The damage done by the colonial powers, who massacred millions of indigenous peoples in different geographies of the world for this cause, was not only limited to killing, but also affected the next generations in many areas and still continues to affect them. The fact that the people they brought from their original homelands and settled here after the colonial administrations took over the lands they coveted, consisted of criminals, rebels and groups from the lower class in their own society clearly reveals how they view the local people. Beside, in order to continue the exploitation permanently and without encountering difficulties, the people living in the conquered areas had to adopt common ideals with the colonialists, that is, they had to accept their religious beliefs. To this end, the greatest support was provided by the church, and while millions of people belonging to local religions were converted to Christianity, efforts to erode Islamic beliefs in the regions where Muslims lived were intensified.

In this context, the Islamic world has faced a major problem since the second half of the 18th century. This problem can be summarized as the manifestation of the West's Crusader mentality, which has displayed a hostile attitude towards Islam from the very beginning, to neutralize the Islamic world completely, with a new form in the guise of colonialism. This danger was identified at a very early period by various circles, especially the Sufis, and necessary precautions were taken. The Sufi leaders of the period resorted to every necessary activity in order to prevent the colonial powers from realizing their aspirations, and they carried out these activities by centering the caliphate, which is the biggest obstacle for the West to reach its goal, namely the Ottoman Empire.

Many Sufi groups became the pioneers of organized resistance against the Christian-Western-originated plunder and massacre movement, which started as colonialism and turned into imperialism in the second half of the 19th century, and is being continued in a more refined way today. Accordingly, Naqshbandiyya in India, Naqshbandiyya and Qādiriyya in Caucasus, Qādiriyya in Northern Nigeria, Idrisiyya in Algeria and Libya, Tijāniyya in Senegal and Mali, Qādiriyya in Algeria and Sammāniyya in Sudan are the main ʔariqa structures that took active roles in anti-colonial activities.

In addition, Mawlānā Khālid al-Baĝhdādī (d. 1827) is the most important person who duly fulfilled the duty of raising the awareness of all Muslims, especially his

followers, about the impending danger, although he did not personally engage in armed struggle with the colonial powers like the aforementioned *ṭarīqas*. In this context, it is known that al-Baghdādī was directly influential on Shaykh Imām Shāmil and Amir ‘Abd al-Qādir al-Jazā’irī. It is accepted that Khālīd al-Baghdādī used *rābiṭah*, one of the practices unique to the Naqshbandi *ṭarīqa*, to activate anti-colonial activities. In this direction, it is known that the *jihād*, especially in the Caucasus, proceeded with his directives. Šāh Ğulām ‘Alī, the sheikh of Mawlānā Khālīd, opposed the fatwa given that Muslims could work in the service of the British after the British occupation of India.

From this point of view, these groups, which are actively resisting against colonialist Western states in different geographies, have some common aspects. Accordingly, **a)** these movements emerged as organized structures, not as irregular crowds. Although the word ‘movement’ refers to themselves, most of these groups, which started to appear on the stage of history more than two centuries ago and made their names known with their anti-colonial struggles, were organized as state structures rather than irregular crowds. **b)** They adopted an understanding that centered the caliphate. This preference actually reveals that they strive for the salvation of the entire Islamic world, not just for individual and local purposes. The activities of the *ṭarīqas* in the Islamic world as organized structures, and their loyalty to the caliphate in particular, were identified by the colonial powers at a very early stage and counterattacked. **c)** They believed in the necessity of a total reform in the religious field. This attitude adopted by the leaders of the movements in question should actually be considered as a reflection of the understanding that dominated the entire Islamic world at that time in the Sufi field. Although there is a consensus on the point of reform, it is seen that there are different preferences about how this should be done. **d)** They took a stand against the Western world, the source of exploitation. As a matter of fact, since the emergence of Islam, it has seen the greatest opposition from the West, that is, from the Christian world. The Christians tried to give their opposition a holy quality as in the Crusades, and they continued this by turning them into large-scale massacres during the colonial period. **e)** The leaders of almost all resistance movements were intellectually equipped, shrewd and acuminous individuals. It is seen that the leaders of most of the groups that emerged in that period received a solid education in both religion and some other modern sciences. **f)** They emphasized the importance of making the Sharia essential. Almost all of the leaders in question insisted that observance of the shar’i boundaries should be essential not only at the individual level but also at the state level. **g)** They aimed for total liberation, not individual and local liberation. This situation has been accepted as a basis not only for the otherworldly realm, but also for worldly matters. **h)** In case of failure in the fight against the enemy, instead of submitting to the colonialists, they adopted the ‘*hijrah*’ as a principle to other Islamic lands.

Keywords: Tasawwuf, *Ṭarīqas*, Sufi Resistance, Colonialism, Occupation.